

К. М. Капустін

УКРІПЛЕНІ ПОСЕЛЕННЯ СЕРЕДИНИ XIII–XV СТ. НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Спроби класифікувати укріплені поселення за зовнішніми ознаками здійснювались з середини XIX ст. Як показали дослідження, на території Київської землі матеріали середини XIII–XV ст. виявлено на 51 городищі. Загалом розвиток фортифікаційних споруд Київської землі – це закономірний процес, який мав свою специфіку в силу географічного розташування, політичного та економічного розвитку конкретного регіону на певному відрізку часу.

Ключові слова: археологія, Київська земля, укріпленні поселення, середина XIII–XV ст.

Спроби класифікувати укріплені поселення за зовнішніми ознаками відносяться ще до середини XIX ст. Першим, хто звернув увагу на оборонні споруди післямонгольського часу та намагався розробити їх типологію, був Д.Я. Самоквасов. Обстежені протягом 1871–1872 рр. городища він розділив на дві групи: «1. Городища с правильними угловатыми очертаниями, с выступами или бастиянами по углам и 2. Городища с кругообразными очертаниями, относящиеся к периоду до изобретения пороха и пушек» [Самоквасов, 1873, с. 112].

У 1888 р. В.Б. Антонович запропонував власну типологію укріплених поселень. Так, городища Середньої Наддніпрянщини він поділив на чотири групи: до першої відніс укріплені майданчики округлої форми на рівній місцевості, оточені одним валом; до другої – пам'ятки на природних підвищеннях, переважно на мисах, з відкритого напільного боку укріплені одним валом з ровом чи кількома концентричними паралельними валами; до третьої – так звані «литовські городища» з контурами більш правильної геометричної форми і округлими виступами у валах; до чет-

вертої – укріплені майданчики прямокутної форми з чотирма бастіонами на кутах. Найбільш ранніми, на думку вченого, були городища першої та другої груп (слов'янської та великокнязівської доби). Початком XV ст. датувалися укріплені поселення третьої групи, кінцем XVI–XVIII ст. – четвертої [Антонович, 1889, с. 10–16; 1900, с. 104–108].

Свою типологію запропонував також О.М. Андрияшев. Укріплені поселення Волинської землі він розділив на городища дохристиянського часу (круглі або еліптичні з двома протилежними входами); княжої доби – з дитинцем на березовому виступі (мисі), з трьох боків оточеному рікою або її притокою, а з четвертої – глибокими ровами та високими валами; збудовані після поширення вогнепальної зброї (правильної геометричної форми, частіше прямокутної) [Андрияшев, 1887, с. 52].

Загалом наприкінці XIX – на початку XX ст. було створено систему класифікації городищ за зовнішніми ознаками, що адекватно відображала ситуацію. Щоправда, як слушно зазначив П.О. Раппопорт, суттєвим недоліком згаданих класифікацій стало те, що вони не були перевірені та підтвержені результатами археологічних розкопок самих городищ [Раппопорт, 1956, с. 15].

Систематичні дослідження укріплених поселень на території України і Середнього Подніпров'я зокрема розпочалися з кінця 1940–х рр. XX ст. Одночасно із стаціонарними розкопками проводились розвідки з метою виявлення нових та повторного обстеження раніше відкритих пам'яток. Активну роботу у цьому напрямку здійснювали П.О. Раппопорт, А.В. Куза та М.П. Кучера, які, щоправда, характеризували переважно укріплення давньоруського часу,

фортифікації ж золотоординської та литовської доби розглядалися побіжно.

Зрушення у вивченні укріплених поселень золотоординського та литовського часів намітилися наприкінці ХХ ст., це пов'язано із дослідженнями городищ межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра Б.О. Тимошук, І.П. Возним та С.В. Пивоваровим, середньовічних замків Поділля Л.І. Виноградською тощо [Виноградська, 1996, с. 35–39; 2008, с. 434–439; 2008а, с. 335–342; Возний, 2005; 2006, с. 28–37; 2009; Пивоваров, 2003, с. 204–215; Тимошук, 1982].

Таким чином, за більш ніж сторічну історію досліджень укріплених пам'яток Київської землі вдалося лише в загальних рисах схарактеризувати розвиток оборонного зодчества регіону у післямонгольській час. Археологічна ж класифікація городищ – справа дуже важлива, адже її завдання полягає у диференціації укріплених пам'яток за найбільш суттєвими, формальними ознаками. Окрім того, вона становить джерелознавчу основу для поглиблених історичних досліджень [Кучера, 1999, с. 11].

Сьогодні на території Київської землі знахідки XIII–XV ст. виявлено на 51 городищі. Одразу зазначимо, що на більшості пам'яток роботи зводилися, переважно, до незначного шурфування та зйомки планів або просто збору підйомного матеріалу. В окремих випадках дослідники обмежувалися загальними фразами стосовно датування культурних на шарувань пам'ятки. Зокрема, існування культурного шару «польсько–литовського часу» встановлено розвідками В.К. Гончарова на городищах у м. Павлоч, сс. Білилівка, Карабчеєво, Ружин, Ягнятин; Т.С. Парсек – на горі Московка у Каневі, Р.І. Виезжева – у сс. Андрушівка, Великий Шумськ, Коротинка, Ліщин, Нехворощ, П'ятки, Скоморохи, Слободище, Соснівка, Стара Котельня, Троянів [Парсек, 1945; 1949, с. 209–222; Гончаров, 1946; Виезжев, 1947; Капустін, 2010, с. 105–108]. Добою «українського середньовіччя» датує городища у с. Водяники та м. Корсунь–Шевченківському О.В. Білецька [Білецька, 1987]. Для того, щоб визначити чи функціонували укріплення певної пам'ятки у конкретний історичний період звернемося до письмових джерел. Їх аналіз дозволяє говорити про існування укріплень загалом в XIV ст. – у Києві, Білій Церкві, Трипільлі, наприкінці XIV ст. – у Каневі, Житомирі, Овручі, Сквирі, на початку XV ст. – у Черногородці, Черкасах, Звенигородці, Корсунь–Шевченківському, в першій половині XV ст. – у Новограді–Волинському, в середині XV ст. – у Чорнобилі, Бердичеві, Чуднові, загалом у XV ст. – у Білогородці, в кінці XV ст. – у Нехворощі, в XVI ст. – у Малині, Ліщині [Антонович, 1885, с. 227; Архив, 1890, с. 4; Історія, 1973, с. 165, 493; Клепат-

ский, 2007, с. 299; Полное, 1975, с. 38, 43, 71; Сквиря, 1990, с. 37–38; Тихомиров, 1979, с. 94–95; Daniłowicz, 1860, s. 331; Rulikowski, 1853, s. 83].

Використавши наявні історичні та археологічні джерела, спробуємо, принаймні, окреслити основні шляхи вирішення проблеми визначення топографії та особливостей конструкції оборонних споруд Київської землі золотоординського та литовського часів. Для цього використовуватимемо типологію, розроблену М.П. Кучерою для слов'яно–руських городищ межиріччя Сану та Сіверського Дінця [Кучера, 1999, с. 12–14].

Всі городища досліджуваного регіону за умовами топографічного розташування доцільно розділити на шість типів.

1. *Городища на останцях*, як правило, відділені від плато балкою або долиною [Кучера, 1999, с. 31]. До цього типу можна віднести пам'ятки на горі Киселівка у Києві, в хут. Половецькому та Стеблеві. Наприклад, укріплений майданчик біля хут. Половецького знаходиться на лівому березі річки на останці, який підноситься на 22 м над рівнем води. Майданчик має круглу форму (дещо витягнутий із півночі на південь) і поступово звужується у південній частині. Його площа – 0,45 га [Довженок, 1956, с. 2].

2. *Городища на останцеподібних мисах* займають миси, відокремлені з напільного боку значним природним пониженням, яке могло використовуватись для спорудження рову [Кучера, 1999, с. 18]. До таких належать укріплені пам'ятки в Білій Церкві, Житомирі, Каневі, Корсунь–Шевченківську, Ліщині, Малині, Черкасах (Замкова гора), Нехворощі (рис. 1; 2; 3; 4, 2). Наприклад, укріплений майданчик у Малині розташований за 3 км на схід від міського центру нижче за течією р. Ірші і відділений від плато корінного берега глибокими ярами зі слідами ескарпування (рис. 2, 2). Вал захищає городище з півночі та сходу. Висота майданчика городища над рівнем ріки – 15 м [Звиздецкий, 1987, с. 3–4].

3. *Мисові городища* розташовані на берегах річок, підносячись над їх заплавою, або на краю плато над заболоченими долинами чи балками, по яких нерідко течуть невеликі струмки. Вони займають відносно високі місця, які домінують над навколишніми долинами і підносяться над рівнем заплави на 10–30 м [Кучера, 1999, с. 27]. На теренах Київської землі до таких належать пам'ятки в м. Овруч, Черкаси, Чорнобилі, сс. Городське, Трипільля (рис. 5, 1; 6; 7). Показовими є укріплення в Чорнобилі, розташовані на високому мисі корінної тераси правого берега р. Прип'ять на висоті близько 40–50 м над рівнем води (рис. 4, 1). Тут городище овальної форми (75×60 м або 0,45 га) зі сходу обмежене круглим схилом, який спускається до над-

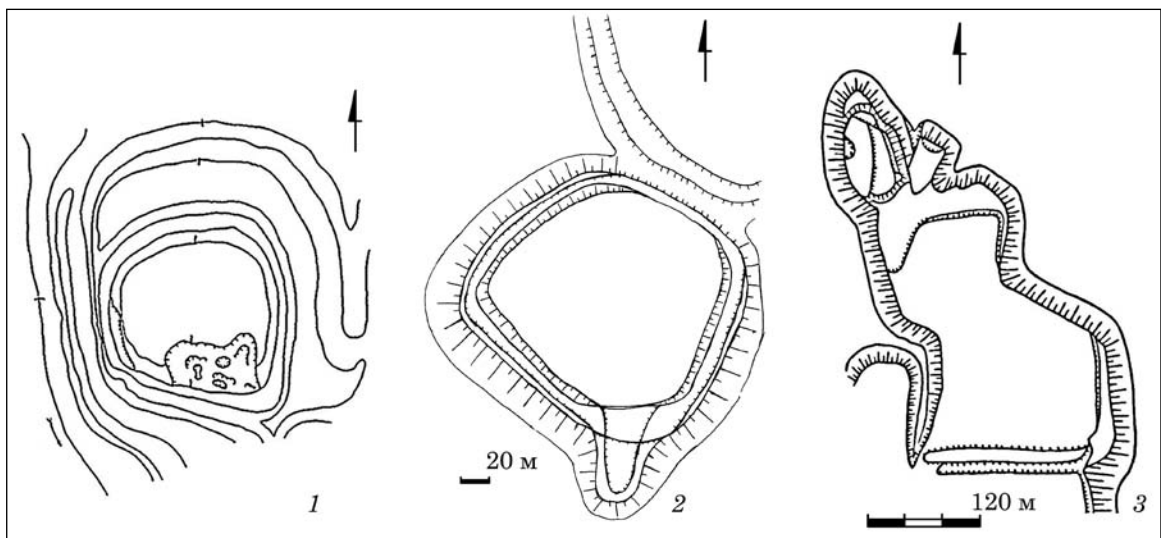

Рис. 1. Городища на останцеподібних мисах. 1 — Білилівка; 2 — Житомир; 3 — Канів

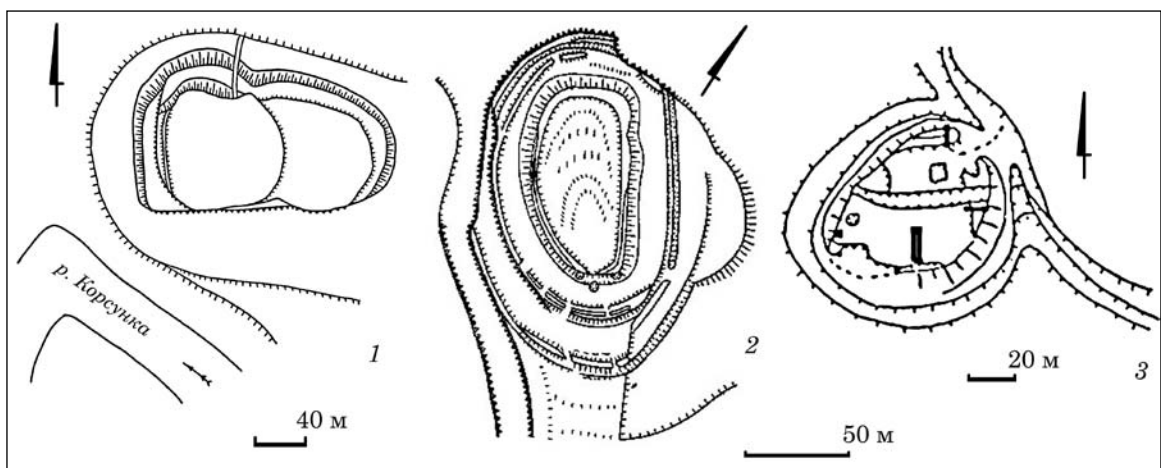

Рис. 2. Городища на останцеподібних мисах. 1 — Корсунь; 2 — Малин; 3 — Момонти

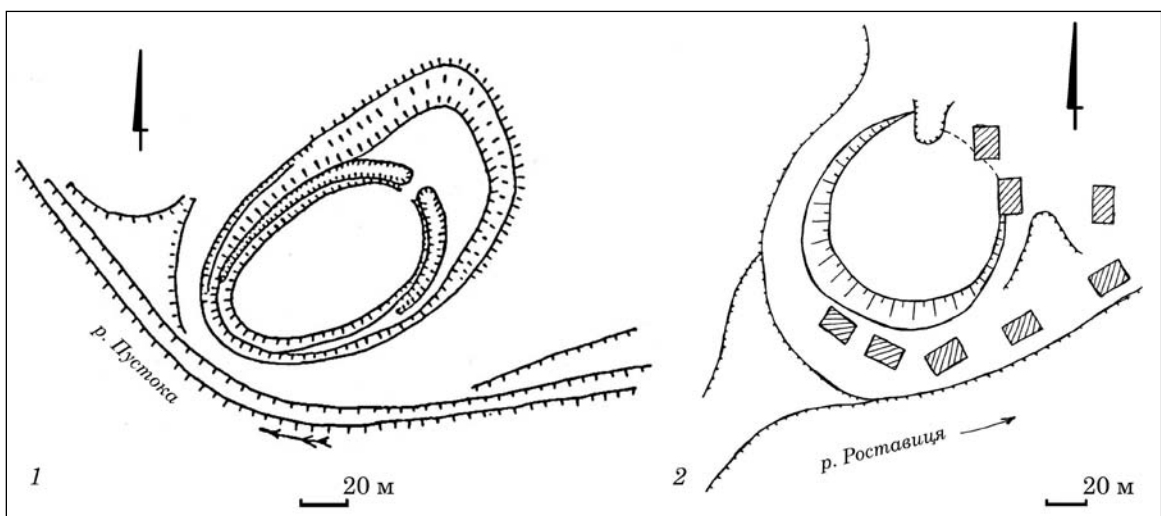

Рис. 3. Городища на останцеподібних мисах. 1 — Нехворощ; 2 — Ружин

заплавної тераси річки [Переверзев, 2010, с. 328].

4. *Городища на краю природної перешкоди* розташовані на краях плато, переважно високих із крутими схилами. Більшість пам'яток має напівкруглу форму, а в окремих випадках, якщо край природної перешкоди дугоподібно виступає назовні – округлої [Кучера, 1999, с. 32]. На теренах Київської землі до таких відносяться укріплені пам'ятки в сс. Городище (Новоград–Волинського р-ну), Скоморохи. Приміром, укріплене поселення чотирикутної форми в с. Скоморохи розташоване на лівому березі річки і здіймається над навколишньою заплавою на 10 м (рис. 5, 3). З трьох боків воно оточене ровом та валом [Пассек, 1945, с. 6–7].

5. *Городища на підвищеннях* займають округлі у плані піщані низькі дюни. В окремих випадках вони знаходяться або на кінці узвиштя, якщо воно видовженої форми, або на виступі, що вклинюється в долину річки від краю більшого за площею підвищення [Кучера, 1999, с. 31]. До таких належать пам'ятки в с. Плесецьке, Чорногородка. Так, укріплення в с. Плесецьке (рис. 5, 4) розташовані на незначному підвищенні посеред болотистої низини р. Плиські [Раппопорт, 1950, с. 7].

6. *Городища на рівній місцевості*, як правило, розташовані на розпливчастому малопомітному підвищенні і найчастіше обмежені з одного чи двох боків незначним пониженням місцевості [Кучера, 1999, с. 32]. На досліджуваній території у таких топографічних умовах знаходились укріплення в с. Демидів (рис. 5, 2), які займали підвищену частину невеликого мису в північно-східній частині села [Кучера, 1976, с. 179]. У наш час пам'ятка зруйнована, однак В.Б. Антонович відзначив, що городище чотирикутної форми в урочищі «Городець» мало 275 м в окружності [Антонович, 1895, с. 16].

Статистика та картографування укріплених пам'яток Київської землі середини XIII–XV ст. фіксують збереження традиції існування укріплень в місцях із найбільш вигідними для оборони умовами рельєфу. У зв'язку з цим городища майже завжди повторювали за формою рельєф місцевості, на якій були побудовані [Вечерський, 2011, с. 23]. Таке просте, але водночас ефективне вирішення завдань оборони із найменшими затратами трудових і матеріальних ресурсів дозволяло у короткі строки будувати доволі потужні фортеці у найбільш «проблемних» для захисту місцях [Куза, 1985, с. 40].

Подібні процеси простежуються за матеріалами розкопок фортифікаційних пам'яток Псковської землі XIV–XVI ст. Так, А.Р. Артем'єв наголошував на тому, що планова структура всіх городищ регіону, як правило, була повністю підпорядкована природному рельєфу місцевості [Артем'єв, 1987, с. 11–12].

Необхідно зазначити, що в середині XIII – у XV ст. співвідношення різних типів укріплених пам'яток регіону в порівнянні із давньоруським часом залишалось сталим. Так, найчастіше укріплення розташовувались на мисах (46,3 %), останцеподібних мисах (29,3 %), краях природної перешкоди (9,7 %), природних підвищеннях (7,3 %), останцях (4,9 %) та на рівній місцевості (2,5 %). Подібні тенденції фіксуються і в інших регіонах Русі, зокрема, на Буковині, Дніпровському лісостеповому Лівобережжі, Поволжі, на землях Північної Русі тощо [Возний, 2005, с. 33; Габайдулін, 2002, с. 27; Косточкин, 1962, с. 80; Супруненко, 2004, с. 11]. Цікавим видається спостереження П.О. Раппопорта, який відзначив, що у XIV–XV ст. всі укріплені поселення Заліської землі, незалежно від їх соціальної приналежності, відносяться до єдиного планового типу – мисового [Раппопорт, 1961, с. 207].

Розміри укріплених поселень Київської землі не є сталими та уніфікованими, вони варіюються від 0,25 га до 10 га. Зауважимо, що переважна більшість городищ займає площу від 0,25 га до 0,75 га (54,5 %). Укріплених пам'яток від 1 га до 2 га дещо менше (27,2 %). Найменше відомо городищ з площею укріплення від 4,5 га до 10 га (18,3 %), адже вони, як правило, маркують місце розташування адміністративних та економічних центрів окремих регіонів (в Житомирі городище займає площу 4,5 га, в Києві – близько 10 га).

Датування та хронологія оборонних споруд Київської землі середини XIII–XV ст. звісно потребують уточнення, однак вже сьогодні можна робити деякі висновки. Як показали дослідження М.П. Кучери, на досліджуваних теренах у XII–XIII ст. функціонувало 146 городищ [Кучера, 1999, табл. 5]. За нашими спостереженнями, продовження життя у наступні історичні періоди (золотоординський та литовський часи) зафіксовано на 14 % пам'яток (перша група), щоправда, у цьому випадку можна говорити лише про континуїтет існування поселень, а не функціонування його укріплень (останнє буде підтверджене або спростоване лише після проведення відповідних розкопок). До таких відносяться городища у Білій Церкві, Вишгороді, Городську, Демидові, Житомирі, Каневі, Києві, Малині, Нехворощі, Овручі, Трипіллі, Чорнобилі, Чорногородці, Шарках та Ягнятині.

До другої групи належать пам'ятки із матеріалами XIII–XIV ст. До таких відносяться городища в сс. Городище (Київської та Житомирської обл.), Лісовичі, хут. Половецький, м. Черкаси (Дзелень Гора).

До останньої – третьої групи відносяться городища із культурними нашаруваннями литовського часу (XIV–XV ст.). Культурні нашарування цього періоду відомі в Андрушівці, Кирданах, Ліщині, Луці, Любарі, Медведівці,

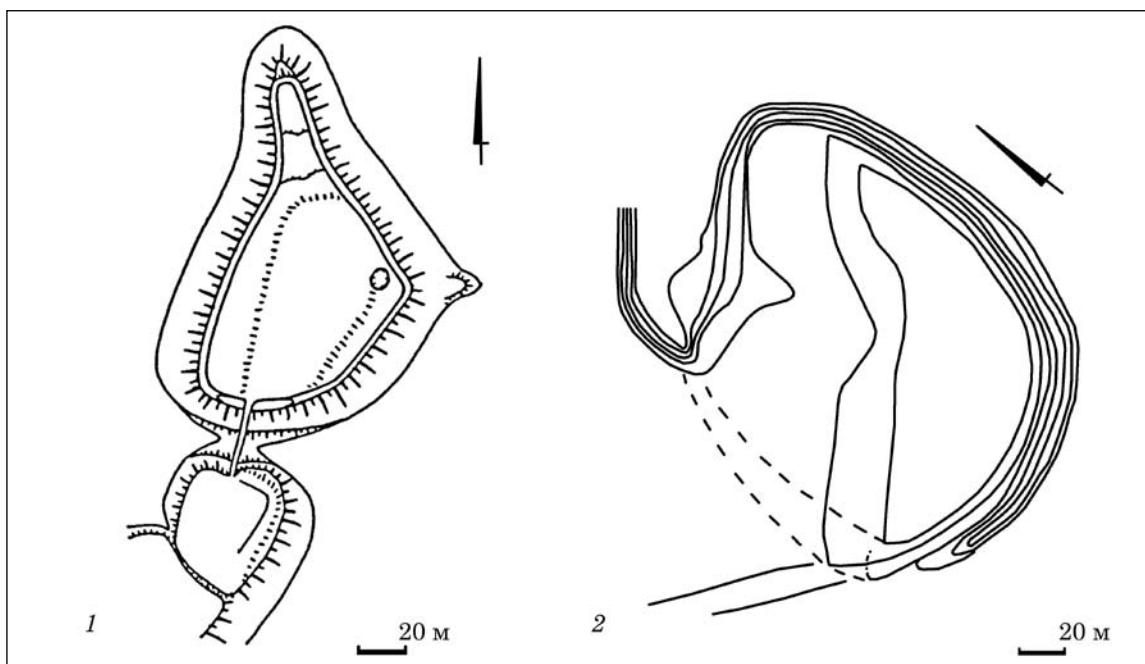

Рис. 4. Городища на мисах та останцеподібних мисах. 1 — Чорнобиль; 2 — Старі Безрадичі

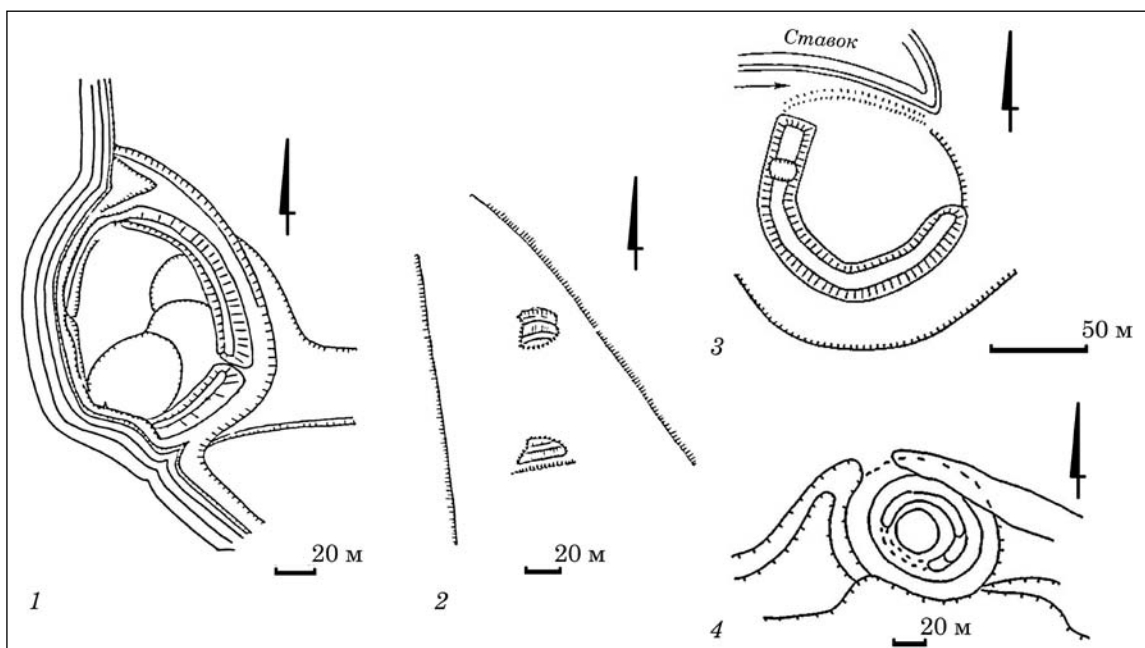

Рис. 5. Городища на мисах, на краю природної перешкоди, на підвищенні, на рівній місцевості. 1 — Андрушівка; 2 — Старі Демидів; 3 — Корчівка; 4 — Плесецьке

Несолоні, Паволочі, Скоморохах, Черкасах (Замкова гора).

Такий розподіл загалом відповідає історичним реаліям того часу, адже після монгольської інвазії, в умовах відсутності централізованої влади, спорудження та підтримання у належному стані оборонних споруд регіону було вкрай ускладнене. Життя продовжувалося лише на тих пам'ятках, які з певних причин не були зруйновані. Позитивні

зміни відбулися лише після стабілізації військово-політичної ситуації в регіоні в другій половині XIV ст. Централізація влади, стрімкий розвиток економіки та початок «реколонізації» південних рубежів Київської землі сприяли відродженню старих та будівництву нових укріплень. Адже, як відомо, у цей час замок був, насамперед, воєнно-політичним знаряддям колонізації краю [Виноградська, 2002, с. 56–58]. І як слушно зауважив О. Ан-

дріяшев: «поява міста негайно відбивалася на ході колонізації цілої округи: населення втрачало свою рухливість і під обороною міських мурів міцно осаджувалось на землю» [Андріяшев, 1926, с. 69].

Щодо оборонних конструкцій городищ Київської землі середини XIII–XV ст., то необхідно зазначити, що стан джерельної бази із цього питання є вкрай незадовільним, адже культурні нашарування цього часу дуже часто пошкодженні забудовою XVIII–XX ст. В деяких випадках укріплення золотоординського та литовського часів були зруйновані ще раніше. Зокрема, Черкаський замок вже у середині XVI ст. довелося перенести на нове місце у зв'язку із руйнуванням гори та сповзанням її схилів до річки [Мальченко, 2001, с. 80]. У Києві люстратори відзначили, що гора, на якій було збудовано замок «почала рисоватися на трьох мстцахъ, а звлаща на одномъ мстцы отъ поля яма не мала вырыта плыменьемъ песку з водою дождевою, а такъ потребуть тамъ гора тамованья без мешканья» [Архив, 1890, с. 108].

Останнім часом спостерігаються певні позитивні зрушення у вивченні старожитностей XIII–XV ст., однак дотепер на землях Південної Русі найкраще вивченим залишається городище біля с. Сокільці Гайсинського р-ну Вінницької обл., укріплений майданчик якого займав підвищену частину вузького скельного утворення з крутими схилами, на острові, розташованому у заплаві Південного Бугу. Досліджене М.П. Кучерою городище мало змішані дерев'яно–земляні та кам'яні укріплення нерегулярного планування. Вздовж його західного та південно–західного країв городища розташовувався ряд окремих житлово–господарських клітей, обмазаних глиною; по східному краю замість клітей звели кам'яну стіну, яка скріплювалась дубовими деревиною. Зібрані артефакти дозволили датувати укріплення XIV–XV ст. [Кучера, 1965, с. 201–214; Виногородська, 2008а, с. 335–336].

Повертаючись до розгляду оборонних споруд Київської землі зазначимо, що досі основним джерелом вивчення фортифікаційного зодчества золотоординського та литовського часів залишаються дані писемних джерел, передусім люстрацій кінця XV–XVI ст. Археологічна джерельна база поки обмежена, а тому результати розкопок залучатимуться принагідно.

Отже, основним компонентом штучних укріплень городищ були вали з додатковими конструкціями або без них у земляному насипу, на вершині яких знаходилися, як правило, суцільні ряди дерев'яних зрубів–стін. Рештки таких укріплень зафіксовані під час розкопок на городищі біля с. Велика Мотовилівка та на горі Киселівка у Києві.

Так, у 1988 р. розкопками Н.М. Кравченко, О.В. Петраускаса та Р.Г. Шишкіна на городищі в с. Велика Мотовилівка досліджено вал XIV–XVIII ст., нижній шар якого був насипаний на висоту 1,95 м від рівня материка у вигляді конічного насипу з округлою вершиною із щільного темно–сірого гумусованого суглинку. З напільного боку він похилий, а з боку майданчика городища має горизонтально вирівняну ділянку шириною 4 м, розташовану на висоті 0,8 м від рівня материка. На висоті 0,5 м від материка зсередини зафіксовано сліди дерев'яних конструкцій, що йшли вздовж лінії валу (залишки городень ?) [Кравченко, 1987, с. 50–51].

Окрім того, під час розкопок 1932 р. та 1940 р. на горі Киселівка у Києві виявлені рештки дерев'яних городень у вигляді перетрухлих колод, розташованих під прямим кутом одна до одної [Попельницька, 2006, с. 66]. Використання таких конструкцій в оборонному зодчестві XIV–XV ст. підтверджується також даними писемних джерел. Зокрема, укріплення Київського замку згідно люстрації 1552 р. складалися із 133 городень, Житомирського – з 51–52, Канівського – 23, Черкаського – 24, Чорнобильського – 18 тощо [Мальченко, 2001, с. 142–146, 161–167, 285–287, 291–293].

Подібна техніка зведення фортифікаційних споруд відома на землях Північної Русі. Зокрема, у 1361 р. новгородці копали рів і «вал рубя засыпали» [Полное, 1922, с. 72]. Дерев'яно–земляні конструкції із забитих глиною зрубів зафіксовано у валах Звенигорода, насипаних у XIV–XV ст. та валах кінця XIV ст. у підмосковному місті Вереї [Голубева, 1949, с. 140–141; Рыбаков 1949, с. 131]. Насип валу Можайська 1376 р. було укріплено замкнутими дерев'яними клітьми. Кріплення соснових колод здійснювалось за допомогою напівкруглих зарубів кожного другого вінця. Сусідні кліті сполучалися посередині спеціальними колодами–перерубами довжиною 0,4 м [Янишевский, 2008, с. 144].

Основною деревиною для спорудження замкових стін залишалися сосна та дуб. Так, укріплення Черкаського та Чорнобильського замків відбудовано із тесаного соснового дерева, а Київського – з дубових колод [Архив, 1886, с. 77, 587; Контарини, 1971, с. 211]. Використання для спорудження замкових стін найбільш твердих порід дерева засвідчено результатами історико–археологічних досліджень на пам'ятках Північно–Східної та Північно–Західної Русі. Наприклад, збудована в середині XIV ст. дерев'яна стіна Пскова, за повідомленням нарративних джерел XV ст., характеризується як «стенка с дубом». Із цієї ж деревини «зрублено» укріплення Москви (1339–1340 рр.), Серпухова (1374 р.) [Косточкин, 1962, с. 188]. Як показали археологічні

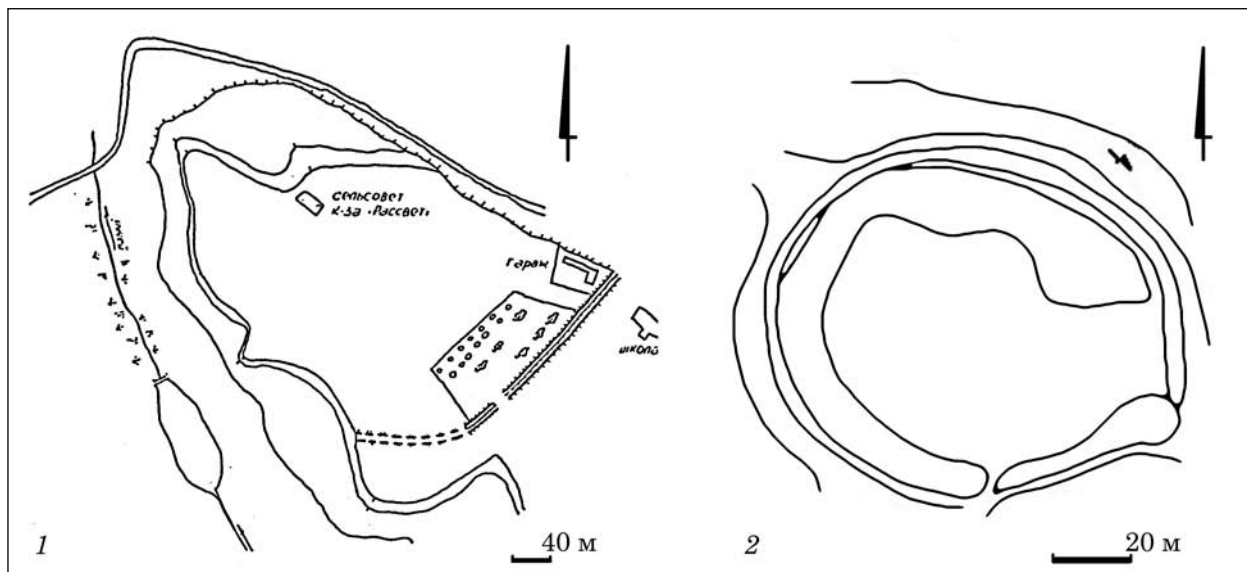

Рис. 6. Городища на мисах. 1 — Велика Мотовилівка; 2 — Коростень

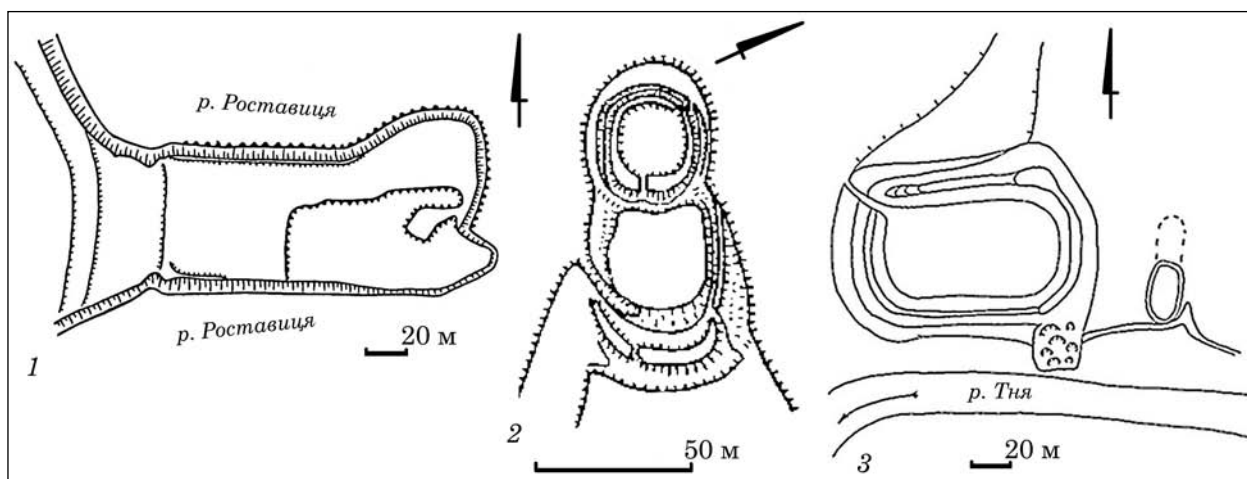

Рис. 7. Городища на мисах. 1 — Карабчів; 2 — Малий Букрин; 3 — Несолонь

дослідження, із дубових колод товщиною 10–12 см було зведено стіни Звенигорода (останні стояли на земляних валах рубежу XIV–XV ст.) [Рыбаков, 1949, с. 131].

Щодо площі зрубів, то їх розміри не були уніфікованими та коливалися від 1,5 до 3,5 сажнів [Возний, 2006, с. 30; Грушевський, 1890, с. 11–12]. Наприклад, житлово–господарські кліті Соколицького замку були обмазані глиною і мали розмір 4,0×4,0 м; на горі Киселівці вдалося дослідити залишки дерев'яних клітей розмірами 3,3×3,5 м [Виноградська, 2008а, с. 336; Попельницька, 2006, с. 68–69]. Використання дерева в оборонному зодстві Русі засвідчено в кінці XVI ст. повідомленням Рейнгольда Гейденштейна, який зазначав, що «у русских военно–оборонительное строительство чуть ли не полностью было деревянным;

вследствие большого богатства лесного запаса у них выстроены почти все крепосцы из дерева» [Гейденштейн, 1889, с. 29].

У деяких випадках стіни зводились у дещо іншій техніці. Зокрема, в Овручі у XVI ст. замок мав три вежі, вдало пристосовані для оборони всього міста за допомогою артилерії. Між вежами був встановлений дубовий та соновий гострокіл [Архив, 1890, с. 11–12].

Для підвищення обороноздатності замкові стіни обмазували глиною та присипали піском, що утримувався плотом. Зокрема закріплений плотом пісок застосовано в Черкасах в XVI ст. при виведенні вище рівня стін на 1/4 висоти чотирьох замкових башт [Архив, 1886, с. 77]. У Києві дерев'яні стіни обмазували шаром глини у дві п'яді товщиною, аж до бланкування [Архив, 1886, с. 106–107].

Верхні частини укріплень мали криті рублені парапети – блаковання або обланки, в яких вирубувалися отвори для стрільби – підсябиття [Грушевський, 1890, с. 12]. Стіни переривались баштами різного розміру та форми. Їх кількість та конфігурація були довільними. Зокрема, за даними люстрації 1552 р. до складу укріплень Київського замку входило 14 шестикутних та одна чотирикутна трьохярусна вежа [Мальченко, 2001, с. 163–167]. Необхідно відзначити, що в оборонному зодчестві XIV–XV ст., на відміну від давньоруського часу, башти використовувались не для спостереження або кругового обстрілу, а для фланкування периметру фортеці. Вони дещо виступали вперед від плоскості стін і знаходилися переважно на кутах замкових укріплень [Раппопорт, 1965, с. 17]. Окрім того, саме на баштах, а не на обходах стін, встановлювались гармати, що значно посилювало фортифікації замку [Косточкин, 1962, с. 132].

Зауважимо, що в середині XIII – в XIV ст. на землях Південно–Західної Русі поширився новий тип фортифікаційних споруд – кам'яні башти–донжони. Останні добре відомі за результатами історико–археологічних досліджень Берестя, Кам'янця–Литовського, Чорторійська тощо [Раппопорт, 1967, с. 103; Терський, 2010, с. 8]. Як правило, вони влаштувалися з напільної сторони укріплень (із тильної сторони валу на найбільш проблемних для оборони ділянках), як це зафіксовано у Гродно та Чорторійську, а також в середині городища (у його центральній частині або на найвищій точці), що добре фіксується у Холмі та Бересті [Раппопорт, 1967, с. 103–104]. Змушені констатувати, що на теренах Київської землі досі не виявлено залишків оборонних споруд цього типу. Цілком імовірно, що подальші археологічні дослідження укріплених пам'яток дозволять спростувати або підтвердити факт будівництва та використання в оборонному зодчестві досліджуваного регіону дерев'яних башт–донжонів.

Збільшення оборонного потенціалу досяглось також насипанням додаткових ліній оборони у вигляді валів та ровів [Грушевський, 1890, с. 10]. Так, з напільного боку Житомирського та Чорнобильського замків було викопано рів, який заповнювався водою [Мальченко, 2001, с. 144, 296]. У Сквирі та Трипільлі додаткові укріплення склалися із лінії валів та ровів [Мальченко, 2001, с. 253–254, 271–272].

Як відомо, головною перешкодою в ровах були похилі стінки, викопані з нахилом від 35° до 45° на глибину від 2,0 м до 5,5 м. Як і в давньоруський час рови мали симетричний трикутний або трапецієподібний профіль з вузьким дном [Кучера, 1999, с. 84]. Так, на городищі в с. Велика Мотовилівка з напільної

боку вала було викопано рів трапецієподібної форми. Пласке дно рову шириною 7 м знаходилося на глибині 2,8 м від рівня материка [Кравченко, 1987, с. 52]. Схили доволі круті і досягають 45°.

Розкопані оборонні конструкції демонструють сталість прийомів оборонного будівництва у порівнянні із попереднім історичним періодом. Як розміри, так і форма валів досліджуваної території збігаються із матеріалами розкопок інших регіонів Русі XIII–XVI ст. [Вечерський, 2011, с. 23, 25; Косточкин, 1962, с. 279; Раппопорт, 1965, с. 54; Янишевський, 2008, с. 143–146].

Цікаве спостереження щодо особливостей історичного розвитку укріплених пам'яток XIV–XV ст. зробив П.О. Раппопорт, з'ясувавши, що оборонні конструкції (передусім вали) деяких городищ XI–XIII ст. продовжували використовувати без суттєвих реконструкцій до XVI ст., а іноді навіть і до XVII ст. [Раппопорт, 1965, с. 54; Раппопорт, 1967, с. 101]. Зокрема, у Юр'єві–Польському вал XII ст. не має пізніших підсіпок та посилень, не зважаючи на те, що фортеця безперервно існувала аж до XVII ст. [Раппопорт, 1961, с. 115].

Що стосується часу функціонування укріплень та інтенсивності їх перебудов, то допомогти в цьому можуть дані писемних джерел. Приміром, за період від 1480 р. до 1508–1510 рр. Київський замок ремонтувався та перебудовувався п'ять разів, адже: «замок редко «дбале» был «робленъ», вследствие случайных недосмотров и явных злоупотреблений великокняжеских урядников – там нет «покрытья» и через то «каплетъ», там – «ямы покопанъ», вследствие чего стены не имеют надлежащей опоры» [Клепатский, 2007, с. 278]. Якщо укріплення будували правильно та утримували у бойовій готовності, то час їх функціонування (без проведення суттєвих перебудов) збільшувався до 25–30 років.

Загалом же, фортифікаційне будівництво Київської землі середини XIII–XV ст. ґрунтувалося на досягненнях та традиціях оборонного зодчества давньоруського часу. Як і у XI–XIII ст., дерев'яно–земляні укріплення зводилися у найбільш захищених природою місцях, з максимальним використанням особливостей рельєфу місцевості. Імовірно, в середині XIV ст. відбувається еволюція замкового будівництва, що було викликано появою та поширенням вогнепальної зброї. Найбільш яскравим її проявом стало збільшення кількості та поступове винесення за межі укріплених стін («в сторону поля») [Косточкин, 1962, с. 136] башт, з яких захисники укріплень вели фланкуючий обстріл по нападаючих. Ділянки стін між баштами (прясла) намагалися робити максимально прямими, щоб фланкуючий обстріл був найбільш успішним [Раппопорт, 1967, с. 15]. Саме завдяки появі бойових башт

(спочатку з напільної сторони, а згодом за периметром міських укріплень) підвищилась обороноздатність замків. Після цього напади атакуючих стримували не лише за допомогою стрільби з луків та самострілів, але і використовуючи гарматний вогонь [Косточкин, 1962, с. 135].

Слід також зазначити, що поступовий розвиток та еволюція оборонних споруд середини XIII–XV ст. – це закономірний процес, що чітко простежується за матеріалами історико–археологічних досліджень різних регіонів Центрально–Східної Європи [Габайдулін, 2002, с. 27; Гинтаутас, 1999, с. 271–276; Косточкин, 1962, с. 279–281; Панишко, 1997, с. 18].

Андріяшев А.М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. / А.М. Андріяшев. – К., 1887. – 369 с.
Андріяшев А.М. Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку / А.М. Андріяшев // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С. 34–89.

Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго–Западной России / В.Б. Антонович. – К., 1885. – Т. 1. – 351 с.

Антонович В.Б. О городищах до княжеского и удельно–вечевого периода, находящихся в западной части древней Киевской земли / В.Б. Антонович // Чтения в Историческом обществе Нестора–летописца. – 1889. – Кн. 3. – С. 10–16.

Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии / В.Б. Антонович. – К., 1895. – 159 с.

Антонович В.Б. Попытка группировки городищ по их контурам в бассейне Днепра / В.Б. Антонович // Труды X Археологического съезда. – М., 1900. – Т. 3. – С. 104–108.

Артемьев А.Р. О некоторых спорных вопросах оборонного зодчества в Псковской земле XIV–XVI вв. / А.Р. Артемьев // VI Республиканская конференция молодых археологов по актуальным проблемам историко–археологических исследований: Тез. докл. – К., 1987. – С. 11–12.

Архив Юго–Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учрежденный при Киевском, Подольском и Волынском генерал–губернаторе. – Ч. 7, Т. I: Акты о заселении юго–западной России. – К., 1886. – II+85+647 с.

Архив Юго–Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учрежденный при Киевском, Подольском и Волынском генерал–губернаторе. – Ч. 7, Т. II: Акты о заселении юго–западной России. – К., 1890. – II+210+592 с.

Білецька О.В. Звіт про обстеження пам'яток археології Звенигородського району Черкаської області в 1987 р. / О.В. Білецька, В.В. Нерода // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1987/202, 112 арк.

Вечерський В.В. Фортеці й замки України / В.В. Вечерський. – К., 2011. – 664 с.

Виногородська Л. Археологічні дослідження замку у с. Зінків Хмельницької області / Л. Виногородська // Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні. – К., 1996. – Вип. 5. – С. 35–38.

Виногородська Л.І. Замок у соціально–просторовій структурі міст та містечок Правобережної України XIV–XVII ст. / Л.І. Виногородська // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 56–58.

Виногородська Л.І. Історико–археологічні дослідження Барської фортеці / Л.І. Виногородська // Бар. Барська земля – кризь призму століть: 1–ша Міжнародна наук.–практ. конф. – Бар, 2008. – С. 434–440.

Виногородська Л.І. Замки XIII–XV ст. на Побужжі (фортифікація та матеріальна культура) / Л.І. Виногородська // Дьньслово: Зб. праць на пошану Петра Петровича Толочка з нагоди його 70–річчя. – К., 2008а. – С. 335–342.

Возний І.П. Будова оборонних споруд городищ Сирето–Дністровського межиріччя у другій половині XIII–XIV ст. / І.П. Возний, О.В. Балух // Північне Причорномор'я і Крим в добу Середньовіччя (XIV–XVI ст.). – Кіровоград, 2006. – С. 28–37.

Возний І.П. Історико–культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сирету та Середнього Дністра в X–XIV ст. / І. П. Возний. – Чернівці, 2009. – Ч. 1: Поселення. – 592 с.

Возний І.П. Поселення X–XIV ст. у межиріччя Верхнього Сирету та Середнього Дністра / І.П. Возний. – Чернівці, 2005. – Ч. I: Укріплені поселення та давньоруські міста. – 256 с.

Выезжев Р.И. Отчет Верхне–Тетеревской разведочной археологической экспедиции 1947 г. / Р.И. Выезжев // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1947/24, 46 с.

Габайдулін А.М. Фортификация городищ Волжской Болгарии / А.М. Габайдулін. – Казань: Институт истории АН РТ, 2002. – 230 с.

Гейденштейн Р. Записки о Московской войне (1578–1582) / Р. Гейденштейн; пер. И.И. Виноградова. – СПб.: Изд. Археографической Комиссии, 1889. – 419 с.

Гинтаутас З. Деревянные замки Литвы XII–XIV вв. / З. Гинтаутас // История и культура древних и средневековых славян: Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. Новгород, 26–31 авг. 1996 г. – М., 1999. – Т. 5. – С. 271–276.

Голубева Л.А. Раскопки в Верейском кремле / Л.А. Голубева // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1949. – № 12: Материалы и исследования по археологии Москвы: Т. II. – С. 134–143.

Гончаров В.К. Археологічна розвідка по р. Роставиця в 1946 р. / В. К. Гончаров // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1946/18, 37 арк.+2 табл.

Грушевський М.С. Южнорусские господарские замки в половине XVI века: Историко–статистический очерк / М.С. Грушевський // Университетские известия. – К., 1890. – № 2. – С. 1–33.

Довженко В.И. Отчет о работе древнерусской экспедиции на р. Роси в 1956 г. (хутор Половецкий, село Николаевка) / В.И. Довженко, М.П. Кучера // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1956/12в, 56 арк.+28 табл.

Звиздецкий Б.А. Отчет о раскопках в Малине за 1987 г. / Б.А. Звиздецкий // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1987/146, 19 арк.+30 рис.

Історія міст і сіл Української РСР: Житомирська обл. / Гол. ред. О.С. Чорнобривцева. – К., 1973. – 725 с.

Капустін К.М. Археологічні пам'ятки XIV–XVI ст. басейну р. Роставиця (за матеріалами розвідки 1946 р.) / К.М. Капустін // Середньовічні старожитності Центрально–Східної Європи: Матер. IX Міжнарод. студентської наук. археолог. конф. (Чернівці, 16–18 квіт. 2010 р.). – Чернівці, 2010. – С. 105–108.

Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли: Литовский период / П.Г. Клепатский. – Біла Церква: Видавець О.В. Пшонківський, 2007. – 480 с.

Контарини А. Путешествие в Персию / А. Контари-

- ни // Барбаро и Контарини о России: К истории ита-ло-русских связей в XV в. – Л., 1971. – С. 210–247.
- Косточкин В.В.* Русское оборонное зодчество конца XIII – начала XVI веков / В.В. Косточкин. – М.: Изд-во Академии наук, 1962. – 287 с.
- Кравченко Н.М.* Отчет о работе Постугнянского отряда Киевского пединститута за 1987 г. / Н.М. Кравченко, О.В. Петраускас, Р.Г. Шишкин // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1987/168, 65 арк.+42 табл.
- Куза А.В.* Укрепленные поселения / А.В. Куза // Археология СССР (с древнейших времен до средневековья): В 20-ти т. – М., 1985. – Т. 15: Древняя Русь. Город, замок, село. – С. 39–50.
- Кучера М.П.* Середньовічне городище біля с. Сокильці на Південному Бузі / М.П. Кучера // Археологія. – 1965. – Т. XIX. – С. 201–214.
- Кучера М.П.* Давньоруські городища на Правобережжі Київщини / М.П. Кучера // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К., 1976. – С. 176–197.
- Кучера М.П.* Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та Сіверським Дінцем / М.П. Кучера. – К., 1999. – 252 с.
- Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.) / О. Мальченко. – К., 2001. – 378 с.
- Панишко С.Д.* Формування території Волинської Землі у XII – на поч. XIV ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / С.Д. Панишко. – К., 1997. – 21 с.
- Пассек Т.С.* Отчет (предварительный) Поросской экспедиции в 1945 г. / Т.С. Пассек // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1945/4, 53 арк.
- Пассек Т.С.* Пороська археологічна експедиція 1945 р. / Т.С. Пассек // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1949. – Т. 1. – С. 209–222.
- Переверзев С.В.* Дослідження городища Чорнобиль. Проблеми та перспективи середньовічної археології в зоні відчуження / С.В. Переверзев // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К., 2010. – С. 328–334. – (Археологія і давня історія України. Вип. 1).
- Пивоваров С.В.* Середньовічне озброєння з городища XIV ст. в Зеленій Липі / С.В. Пивоваров // Археологічні студії. – 2003. – Вип. 2. – С. 204–215.
- Полное собрание русских летописей.* – Петроград, 1922. – Т. XV, Вып. 1: Рогожский летописец. – 216 с.
- Полное собрание русских летописей.* – М., 1975. – Т. 32: Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. – 233 с.
- Попельницька О.* Київський замок XIV–XVII ст. у світлі писемних та археологічних джерел / О. Попельницька // Історико-географічні дослідження в Україні. – Київ, 2006. – № 9. – С. 48–80.
- Раппопорт П.А.* Исследование городищ в районе Киева в 1950 г. / П.А. Раппопорт // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1950/1ж, 8 арк.+6 табл.
- Раппопорт П.А.* Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. / П.А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1956. – № 52: Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. Т. I. – 183 с.
- Раппопорт П.А.* Очерки по истории военного зодчества Северо-Восточной и Северо-Западной Руси X–XV вв. / П.А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.–Л., 1961. – № 105. – 242 с.
- Раппопорт П.А.* Древние русские крепости / П.А. Раппопорт. – М.: Наука, 1965. – 86 с.
- Раппопорт П.А.* Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / П.А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии СССР. – Л., 1967. – № 140. – 242 с.
- Рыбаков Б.А.* Раскопки в Звенигороде / Б.А. Рыбаков // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1949. – № 12: Материалы и исследования по археологии Москвы. Т. II. – С. 125–133.
- Самоковасов Д.Я.* Древние города России. Историко-юридическое исследование / Д.Я. Самоковасов. – СПб.: Типография К. Замысловского, 1873. – 165 с.
- Сквира:* сторінки історії / В.І. Цимбалюк [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1990. – 352 с.
- Супруненко О.Б.* Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя / О.Б. Супруненко, В.В. Приймак, К.М. Мироненко. – К.–Полтава: Археологія, 2004. – 81 с.
- Терський С.В.* Початки кам'яного оборонного будівництва у Волинському князівстві / С.В. Терський // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2010. – Вип. 4. – С. 5–10.
- Тимошук Б.О.* Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б.О. Тимошук. – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.
- Тихомиров М.Н.* Русское летописание / М.Н. Тихомиров. – М.: Наука, 1979. – 384 с.
- Янишевский Б.Е.* Укрепления Можайска XIV в. / Б.Е. Янишевский // Российская археология. – 2008. – № 3. – С. 143–146.
- Daniłowicz I.* Skarbiec diplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów. T. 1 / I. Daniłowicz. – Wilno, 1860.
- Rulikowski E.* Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym / E. Rulikowski. – Warszawa, 1853. – 243 s.

К. Н. Капустин

УКРЕПЛЕННЫЕ ПОСЕЛЕНИЯ СЕРЕДИНЫ XIII–XV ВВ. НА ПРАВО- БЕРЕЖЬЕ КИЕВСКОЙ ЗЕМЛИ

Попытки классифицировать укрепленные поселения по внешним признакам проводились с середины XIX в. Так, в 1873 г. Д.Я. Самоковасов выделял городища с правильными угловатыми очертаниями, выступами или бастионами по углам (тип 1), а также укрепления округлых форм, относящиеся к периоду до изобретения пороха и пушек (тип 2). В 1888 г. В.Б. Антонович разделил городища Среднего Поднепровья следующим образом: 1. Городища круглой формы на ровной местности; 2. Укрепленные поселения на природных возвышениях, чаще мысах; 3. «Литовские» городища правильных геометрических форм; 4. Укрепления правильной четырехугольной формы с бастионами по углам.

Как показали исследования на территории Киевской земли, материалы середины XIII–XV вв. выявлено на 51 городище. Все они располагались в наиболее защищенных природой местах (на мысах, останцах, возвышениях в пойме и т. д.) с максимальным использованием рельефа местности конкретного микрорегиона. Фортификационное строительство на постмонгольского времени основывалось на достижениях и традициях оборонного зодчества древнерусского времени. С середины XIV в., вследствие возникновения и распространения огнестрельного оружия, башни, с которых защитники вели фланки-

рующий обстрел по нападающим, начали выносить за пределы стен («в сторону поля») и их количество существенно возросло.

В целом развитие и эволюция фортификационных сооружений Киевской земли – это закономерный процесс, который имел свою специфику в силу особенностей географического расположения, политического и экономического развития конкретного региона на определенном отрезке времени.

К. Капустин

FORTIFIED SETTLEMENTS OF THE MID. XIII–XV C. ON THE RIGHT BANK OF KYIV LAND

Attempts to classify the fortified settlements by external features were made from the mid–XIX century. In 1873 D.Y. Samokvasov distinguished mounds with the correct angular contours and bastions at the corners (type 1) and circular shape settlements, related to the period before the invention of gunpowder and

cannons (type 2). In 1888 V.B. Antonovich divided the settlement of the Middle Dnieper River to: 1. Circular fortress on flat ground, 2. Fortified settlements on natural elevations; 3. “Lithuanian” settlement of regular geometric shapes; 4. Strengthen regular quadrangular shape with bastions at the corners.

During the reconnaissance and excavations materials of the XIII–XV centuries were founded on the 51 mounds of the Kiev Land. All of them were located in the most protected nature areas (on the headlands, forelands, elevations in floodplain, etc.) and used the terrain features of the specific micro–region. The fortification of post–Mongol times were based on the achievements and traditions of defensive architecture of Kiev Russ times. From the middle of the XIV century, due to the finding and spreading of firearms, the number and location of towers has changed. They were moved outside the wall (“toward the field”) and were used by the defenders to flanking fire on the attackers.

In general, the development and evolution of fortifications of the Kiev land in the XIII–XV century is a logical process that had its specific because of the geographical location, political and economic development of a specific region at a particular period of time.